

**Спеціалізованій вченій раді Д 61.051.07
Державного вищого навчального закладу
Ужгородського національного університету
(88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3, каб. 21)**

**ВІДГУК
офіційного опонента**

**доктора юридичних наук, професора Оніщенко Наталії Миколаївни
на дисертаційну роботу Попович Терезії Петрівни на тему: «Обов'язок як
ціннісно-правовий феномен», подану на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

Актуальність теми дисертаційної роботи. Актуальність дослідження детермінована об'єктивною потребою концептуального переосмислення феномену правового обов'язку в умовах парадигмальних трансформацій сучасної правової теорії. Домінування антропоцентричної парадигми прав людини, легітимованої міжнародними стандартами та ліберально-демократичною ідеологією, призвело до аксіологічного дисбалансу між правами та обов'язками в суспільній свідомості та юридичній практиці, що актуалізує необхідність ревізії традиційних підходів до розуміння природи та місця обов'язку в правовій системі.

Відзначимо, сучасна західна теоретико-правова наука демонструє тенденцію до трансформації класичного позитивістського трактування обов'язку як імперативної вимоги в інтегративну концепцію, що синтезує нормативно-догматичні, аксіологічні та феноменологічні виміри. Актуалізується значення правової свідомості, моральної легітимації нормативних вимог та соціокультурного контексту їх реалізації.

Глобалізаційні виклики, цифрова трансформація суспільних відносин, пандемічні загрози, гібридні конфлікти та екологічні кризи актуалізують питання про межі індивідуальної автономії та відповідальність особи перед соціумом. Європейська інтеграція України вимагає гармонізації національного правового дискурсу з європейськими стандартами, де обов'язок розглядається як складний

соціально-правовий феномен, що включає нормативний, ціннісний та деонтологічний виміри.

В той же час, відсутність у вітчизняній правовій доктрині комплексного міждисциплінарного дослідження, яке б системно інтегрувало історико-правовий, теоретико-методологічний, аксіологічний та морально-етичний аспекти обов'язку, створює прогалину в науковому знанні та обґрунтовує актуальність обраної теми дослідження.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Дисертантка вдало сформулювала об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом визначено обов'язок як ціннісно-правовий феномен, а предметом – історико-правовий, теоретико-правовий аспекти та методологічна цінність обов'язку як правничого феномену.

Застосування комплексного підходу дозволило здобувачці чітко сформулювати завдання дослідження та успішно реалізувати їх відповідно до структури та логіки дисертаційної роботи. Авторка змогла дійти глибоких і системних висновків, що стали основою для обґрунтування низки нових положень, котрі мають важливе значення як для розвитку теорії права, так і для вдосконалення практики її застосування.

Здобувачка демонструє високий рівень підготовки у роботі з науковими джерелами. Ґрунтовне знання наукового доробку попередників сприяло правильному визначенню пріоритетних напрямів дослідницької діяльності. У процесі дослідження був фундаментально та ґрунтовно проаналізований значний обсяг матеріалу, здійснено широкий огляд наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених у сфері теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень (загалом близько 900 найменувань).

У своєму дослідженні Т.П. Попович спирається на вивірену теоретико-методологічну та методичну базу, котра охоплює наукові підходи, принципи наукового пізнання, а також методи наукового пізнання у вигляді трьохвимірної структури: філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Особливої уваги заслуговує обґрунтування застосування синергетичного методу

до дослідження обов'язку, завдяки чому останній постає окремим принципом самоорганізації у людській поведінці.

Методологічний інструментарій дослідження слугує не лише засобом для досягнення поставлених наукових завдань, але й підкреслює унікальність та незалежність проведеного аналізу. Використання авторського підходу у виборі методів дослідження демонструє оригінальність поглядів здобувачки, її здатність творчо переосмислювати існуючі наукові концепції та формувати власне бачення розглянутих проблем.

Структура дисертаційної роботи цілком логічно узгоджується з поставленою метою і завданнями дослідження, що забезпечує цілісність та послідовність викладу матеріалу. Робота складається з п'яти розділів, що поділені на 17 підрозділів, що свідчить про масштабність та ґрунтовність дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. Аналізуючи основні здобутки проведеного дисертаційного дослідження у галузі теорії та історії права, доцільно виокремити ключові результати, які характеризуються значною науковою новизною та становлять вагомий внесок у розвиток цієї правової сфери.

У дисертаційній роботі вперше у вітчизняній теоретико-правовій науці на основі вітчизняних та іноземних наукових досліджень здійснено системний та комплексний аналіз обов'язку як ціннісно-правового феномену, що дало змогу сформулювати цілісну науково-обґрунтовану концепцію цього інституту через призму історичного розвитку уявлень про обов'язок від Давнього Світу до сучасності.

Так, зокрема, автором, вперше:

визначено системні, логічні, хронологічні, історико-філософські і теоретико-правові параметри ціннісного підходу до обґрунтування обов'язку як цінності у праві;

сформульовано ціннісний підхід щодо розуміння сутності юридичного обов'язку у контексті його зв'язків із моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами;

визначено правову структуру юридичного обов'язку, яка обумовлює вимоги

і стандарти його правового регулювання та застосування із врахуванням: верховенства права, поваги до прав людини, організації держави, чеснот;

розкрито зв'язок між мораллю та обов'язком, в якому обов'язок слугує необхідним «інструментом» для моралі з точки зору його здатності забезпечити її конкретну реалізацію в суспільстві через свідомість певного індивіда;

встановлено, що за своєю структурою компонентами юридичного обов'язку виступають: поведінка особи, що визначається певними правилами; свідомість особи-адресату обов'язку; повинність як внутрішня морально-психологічна основа поведінки особи; відповідальний і вільний вибір індивіда власної поведінки;

системно сформульовано методологію дослідження феномену обов'язку як структуровану сукупність методів і способів, що дозволяють розглянути багатогранність цього феномену з філософської, загальнонаукової і спеціально-правової позицій;

обґрунтовано застосування синергетичного методу до дослідження обов'язку, завдяки чому останній постає окремим принципом самоорганізації у людській поведінці;

висвітлено феномен обов'язку крізь призму спеціально-наукового методу правового прагматизму як явища, що відповідає інтересам і запитам суспільства;

обґрунтовано застосування міждисциплінарного підходу в дослідженні обов'язку.

Удосконалено:

розуміння обов'язку як соціально значущого явища та передумови суспільного розвитку та соціальної гармонії;

застосування онтологічного, гносеологічного, феноменологічного, антропологічного, праксеологічного підходів до обов'язку;

визначення окремих аспектів позитивістського бачення юридичного обов'язку як сутнісної складової системи правопорядку;

систематизацію підходів до трактування обов'язку в теорії права крізь призму відповідальності, необхідної поведінки, належної поведінки, повинності,

правової свідомості, асоційованості;

бачення структури правового обов'язку як чотирискладового явища;

історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний і герменевтичний методи дослідження обов'язку;

стан дослідження розуміння обов'язків у середньовічному вченні, у політико-правових ученнях мислителів Нового часу, у соціологічних концепціях ХХ століття, у неопозитивістських концепціях права.

В дисертаційній роботі дістало подальшого розвитку:

уявлення про обов'язок крізь призму принципу взаємності й визначення умов дієвості правових і моральних обов'язків;

підхід до обов'язку як до опори природного і громадянського стану людини;

розуміння обов'язку як психологічного феномену на основі психологічної теорії Лева Петражицького;

аналіз сучасної правової доктрини про обов'язок як цінність.

Відзначимо, особливу увагу заслуговує здійснена здобувачкою систематизація історичного розвитку уявлень про обов'язок. Дисертантка послідовно проаналізувала погляди на обов'язок у мислителів Давнього Китаю, філософів Античності, середньовічних мислителів, представників епохи Відродження, природно-правової традиції Нового часу, класичної німецької філософії, позитивізму, утилітаризму, соціологічних концепцій, неопозитивізму та сучасних теоретико-правових підходів.

Перелік результатів, викладений вище, не є вичерпним, оскільки обсяг наукових положень і здобутків, досягнутих у межах роботи, значно перевищує наведені приклади. У цілому сформульовані у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації відзначаються високим рівнем наукової новизни, відповідністю поставленим завданням, фундаментальністю та повнотою наукового обґрунтування.

Значення одержаних результатів для науки й практики. Результати дисертаційного дослідження вирізняються значною теоретичною та практичною

цінністю. У теоретичному аспекті вони поглиблюють наукове розуміння предмета дослідження, розвивають існуючі концепції та пропонують нові підходи до аналізу проблематики обов'язку як ціннісно-правового феномену.

Сформульовані в дисертації висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані у:

науково-дослідній роботі – для подальшого аналізу феномену обов'язку, поглиблення знань про його історичні витоки, понятійно-категоріальний апарат, характерні особливості, а також для розширення наукових поглядів про правосвідомість, правову культуру, аксіологію права;

правотворчій діяльності – для покращення розуміння законодавцем феномену обов'язку, його цінності з метою його подальшого визначення змісту у правових нормах; для вдосконалення законодавства України стосовно формулювання тих чи інших обов'язків;

правозастосуванні – в процесі практичної реалізації положень чинного законодавства України в діяльності судів різних рівнів, зокрема, з метою зміцнення знань про обов'язки, а також посилення правової свідомості учасників судового процесу;

освітньому процесі – при викладанні дисциплін «Теорія права», «Історія правових і політичних учень», «Філософія права», «Конституційне право» та інших дисциплін; для підготовки й розробки курсів, методичних і навчальних посібників, підручників;

правопросвітницькій роботі – з метою забезпечення правового просвітництва населення, підвищення рівня його правової культури та правової свідомості.

Повнота викладення наукових положень у опублікованих працях. Дисертаційне дослідження демонструє високий рівень наукової майстерності, що підтверджується масштабністю наукового висвітлення. Основні положення та висновки дисертації відображено у 45 наукових публікаціях, серед яких 20 статей у наукових фахових виданнях України, 9 статей у зарубіжних наукових виданнях (3 з яких включені до міжнародних наукометричних баз Web of Science і Scopus),

16 тез доповідей на міжнародних наукових та науково-практичних конференціях.

Такий обсяг і якість публікаційного доробку не лише підтверджують наукову новизну та актуальність отриманих результатів, але і підкреслюють вагомий внесок здобувачки у розвиток науки теорії та історії держави і права.

Наукові положення, сформульовані дисертанткою, представлені в дисертації у повному обсязі, достатньому для детального ознайомлення із результатами дослідження. Опубліковані наукові праці та реферат дисертації точно відображають основний зміст виконаної роботи.

Оцінка змісту та завершеності дисертації. У вступній частині дисертаційного дослідження обґрунтовано актуальність теми, встановлено зв'язок з науковими програмами, визначено мету, задачі, об'єкт, предмет, методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів. Здобувачка чітко окреслила проблемне поле дослідження, аргументувала необхідність комплексного аналізу обов'язку як ціннісно-правового феномену та визначила методологічні засади його вивчення.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження обов'язку» присвячений концептуалізації ключових підходів до розуміння обов'язку як теоретико-правового поняття та розробці методологічної бази дослідження. У першому підрозділі здобувачка здійснила критичний аналіз існуючих у вітчизняній та зарубіжній правовій науці інтерпретацій обов'язку (як відповідальності, міри необхідної та належної поведінки, повинності, феномену правосвідомості, асоційованості), запропонувала власне інтегративне визначення правового обов'язку та виокремила його структурні компоненти. У другому підрозділі системно викладено методологію дослідження через призму синтетичного підходу, що поєднує три рівні методів: філософські (універсальні методи, типи праворозуміння, філософсько-правові підходи), загальнонаукові (логічний, системний, структурно-функціональний, синергетичний) та спеціально-наукові (формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, герменевтичний, правового прагматизму). Особливу увагу приділено обґрунтуванню застосування синергетичного методу та міждисциплінарного

підходу до дослідження обов'язку, що свідчить про методологічну новизну роботи.

Розділ 2 «Розвиток уявлень про обов'язок: політико-правова спадщина Давнього Світу та Середньовіччя» містить ґрунтовний історико-правовий аналіз зародження та еволюції ідей про обов'язок у найдавніших цивілізаціях та середньовічній філософії. У першому підрозділі досліджено трактування обов'язку в давньокитайській філософсько-правовій думці (конфуціанство, даосизм, легізм), де обов'язок розглядався як складова моралі, детермінована соціальним статусом людини, та як інструмент ефективного державного управління. Другий підрозділ присвячений аналізу багатогранних підходів до обов'язку в античній філософії – від Гомера та софістів до Сократа, Платона, Аристотеля, грецьких і римських стоїків, Марка Туллія Цицерона та Аврелія Августина. Особливу увагу приділено вченню Цицерона про обов'язок як категорію морально-прекрасного і корисного, що має своїм джерелом універсальні закони природи. У третьому підрозділі проаналізовано погляди на обов'язок середньовічних мислителів Марсилія Падуанського і Томи Аквінського, де простежується як світське (примусові приписи), так і релігійне (результати розумного повеління) розуміння природи обов'язку через призму вчення про закони.

Розділ 3 «Генезис обов'язку в епоху Нового часу» розкриває трансформацію уявлень про обов'язок у період становлення класичної європейської філософсько-правової думки. Перший підрозділ присвячений аналізу концепцій мислителів доби Відродження (Е. ла Бюссє, М. Монтень, Ф. Бекон, Т. Мор, Т. Кампанелла, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Й. Альтузій), у яких обов'язок розглядається через призму свободи, любові до ближнього, утопічного порядку, політичних цілей держави. У другому підрозділі здійснено комплексний аналіз природно-правової традиції Нового часу (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, С. фон Пуфендорф), де обов'язок постає опорою природного і громадянського стану людини, запорукою безпеки, охорони власності, втілює вимоги розумності та справедливості. Особливу увагу приділено вченню С. фон Пуфендорфа, який

здійснив найбільш розгорнуту класифікацію обов'язків. Третій підрозділ присвячений аналізу концепцій німецьких філософів І. Канта та Г. Гегеля, в яких обов'язок постає як моральний імператив, повинність, що проходить шлях усвідомлення до загального блага. У четвертому підрозділі досліджено погляди класиків позитивізму (Дж. Остін), утилітаризму (Є. Бентам, Дж. Ст. Мілль) та представників соціологічних концепцій XIX ст. (О. Конт, Р. фон Ієринг, Г. Спенсер), де обов'язок розглядається як елемент досягнення щастя, соціальної солідарності та суспільного прогресу.

Розділ 4 «Розуміння обов'язку у Новітній період» систематизує концептуальні підходи до трактування обов'язку в політико-правових ученнях XX століття. Перший підрозділ розкриває розуміння обов'язку в психологічній теорії права Л. Петражицького як вищої етичної емоції та повинності, що носить авторитетно-містичний характер і зв'язує свободу волі людини. Другий підрозділ присвячений аналізу концепцій неопозитивізму (Г. Кельзен, Г. Гарт), де обов'язок складає основний зміст системи нормативного правопорядку, при цьому враховується як імперативний аспект, так і мотиваційна складова. Третій підрозділ містить аналіз соціологічних концепцій права XX ст. (О. Ерліх, Л. Дюгі, Ж. Гурвіч, Н. Луман, Р. Паунд, школа правового реалізму), в яких обов'язок інтегрується в систему суспільних взаємодій, співпраці та комунікації. Четвертий підрозділ присвячений вченню Л. Фуллера, де обов'язок розглядається через призму моралі права та принципу взаємності. П'ятий підрозділ аналізує місце обов'язку в теорії справедливості Дж. Роулза, де справедливість постає фундаментальним природним обов'язком індивідів у суспільстві.

Розділ 5 «Структура природи юридичного обов'язку» розкриває морально-етичні, аксіологічні та правові аспекти юридичного обов'язку. У першому підрозділі досліджено морально-етичну площину обов'язку, зокрема його роль як фактору соціального зв'язування, співвідношення інтерналістської та екстерналістської моралей обов'язку, кореляцію обов'язку та відповідальності. Обґрунтовано, що обов'язок слугує необхідним інструментом для моралі з точки зору його здатності забезпечити її конкретну реалізацію в суспільстві через

свідомість певного індивіда. У другому підрозділі здійснено аналіз аксіологічного виміру феномену обов'язку, досліджено зв'язок права і цінностей, обґрунтовано, що обов'язок постає соціальною цінністю, яка пов'язана з існуючими соціальними практиками, виражає індивідуальну та колективну природу людини, постає основоположним принципом людської поведінки. У третьому підрозділі проаналізовано правові аспекти юридичного обов'язку через призму верховенства права, прав людини, позитивних і негативних зобов'язань держави, чеснот. Резюмовано, що юридичний обов'язок повинен відбивати реальну суспільну практику, відображати принцип взаємності, переслідувати за мету досягнення суспільного блага та утверджувати повагу до людської гідності.

У результаті здійсненого наукового дослідження Попович Т.П. ідентифіковано комплекс теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із предметом дослідження, та сформульовано відповідні висновки. Основні здобутки дослідження узагальнені у висновках дисертації, що є підсумковим результатом системного підходу і забезпечують як наукову новизну, так і практичну цінність роботи. Дисертаційне дослідження виконане авторкою самостійно, у роботі порушень правил академічної доброчесності не виявлено.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Разом із тим, як і при дослідженні будь-якої складної проблематики, у цій дисертаційній роботі представлені дискусійні положення, які можуть слугувати основою для наукових обговорень:

1. Автор пропонує власне визначення правового обов'язку як «зв'язку приписаної правовими нормами, моральними, релігійними та іншими соціальними регуляторами, легітимованими суспільством, належної поведінки й свідомості особи, яка зобов'язується до здійснення чи утримання від здійснення певних дій, та яка впливає зі сформованого в неї почуття повинності, що передбачає необхідність несення відповідальності за реалізовану ним поведінку» (с. 87). Водночас це визначення викликає певні методологічні та змістовні питання.

По-перше, запропоноване визначення є надмірно широким, оскільки

охоплює не лише власне юридичні обов'язки, а й моральні, релігійні та інші соціальні зобов'язання. Це створює певну термінологічну невизначеність: чи йдеться про правовий обов'язок у вузькому сенсі (як юридичну категорію), чи про обов'язок у широкому розумінні (як соціально-нормативне явище)? Така широта визначення може ускладнювати розмежування юридичних обов'язків від інших видів соціальних зобов'язань, що є важливим для теоретико-правового дослідження.

По-друге, визначення обов'язку як «зв'язку поведінки і свідомості» є дещо абстрактним і потребує додаткового пояснення. Незрозуміло, яким чином цей «зв'язок» конституює саме обов'язок, а не якесь інше правове явище. Крім того, акцент на «почутті повинності» як обов'язковому елементі обов'язку може викликати дискусію: чи може існувати юридичний обов'язок за відсутності внутрішнього почуття повинності? Адже на практиці особа може виконувати юридичний обов'язок виключно через страх санкцій, без будь-якого внутрішнього переконання в його моральній або ціннісній обґрунтованості.

По-третє, включення до визначення таких елементів, як «відповідальність за реалізовану поведінку», фактично змішує два різні поняття – обов'язок і відповідальність. Хоча ці категорії й пов'язані між собою, вони не є тотожними: обов'язок – це те, що особа повинна зробити, а відповідальність – це наслідок невиконання обов'язку. Більша концептуальна чіткість у розмежуванні цих категорій посилює теоретичну обґрунтованість визначення.

2. Розділ 1 дисертації присвячений теоретико-методологічним засадам дослідження обов'язку і містить надзвичайно детальний аналіз різноманітних методологічних підходів – від філософського рівня (метафізика, діалектика, типи праворозуміння) через загальнонауковий (системний, структурно-функціональний, синергетичний) до спеціально-наукового рівня (формально-правовий, порівняльно-правовий, історико-правовий). Водночас викликає певні питання практична операціоналізація цих методологічних підходів у подальших розділах дисертації.

Зокрема, автор детально обґрунтовує необхідність застосування

синергетичного підходу до вивчення обов'язку як «складного системного явища, що здатне до самоорганізації» (с. 138, 446). Однак незрозуміло, яким чином цей підхід конкретно застосовується в емпіричній площині дослідження. Синергетична методологія передбачає аналіз нелінійних процесів, точок біфуркації, фазових переходів тощо – чи застосовує автор ці концепти при аналізі реальних правових явищ, чи залишається на рівні загальних декларацій про складність і самоорганізацію?

Аналогічне питання виникає щодо прагматичного підходу, який, за словами автора, розглядає обов'язок «як явище, що повинне відповідати інтересам, потребам і запитам суспільства» (с. 139). Яким чином автор верифікує відповідність конкретних юридичних обов'язків суспільним інтересам? Чи проводився емпіричний аналіз (соціологічні дослідження, аналіз судової практики, вивчення правозастосування), який би підтвердив теоретичні висновки про ефективність або неефективність тих чи інших обов'язків з прагматичної точки зору?

Більша увага до демонстрації практичного застосування обґрунтованих методологічних підходів у конкретному аналізі правових явищ посилила б переконливість дослідження і продемонструвала б не лише теоретичну рефлексію над методологією, а й уміння автора операціоналізувати складний методологічний апарат для вирішення конкретних дослідницьких завдань.

3. У дисертаційному дослідженні здобувачка здійснила ґрунтовний історико-правовий аналіз еволюції уявлень про обов'язок від Давнього Світу до сучасності, охопивши значний хронологічний період та множину філософсько-правових концепцій. Водночас викликає певні питання критерій відбору мислителів для детального аналізу їхніх поглядів на обов'язок. Зокрема, у Розділі 3, присвяченому генезису обов'язку в епоху Нового часу, значну увагу приділено природно-правовій традиції (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, С. фон Пуфендорф) та класичній німецькій філософії (І. Кант, Г. Гегель), проте поза увагою залишилися окремі важливі представники континентальної філософії права цього періоду. На публічному захисті було б доцільно уточнити:

які методологічні критерії застосовувалися дисертанткою при відборі мислителів для аналізу? Чи не призвело таке селективне висвітлення до певної неповноти історико-правової картини розвитку уявлень про обов'язок? Яким чином обґрунтовувалася достатність обраного кола авторів для формулювання узагальнених висновків про еволюцію доктрини обов'язку? Відповіді на ці запитання допоможуть краще зрозуміти методологію історико-правового дослідження, застосовану здобувачкою, та посилять аргументацію отриманих висновків.

4. Заслуговує на увагу запропонована дисертанткою чотирискладова структура юридичного обов'язку, яка охоплює: (1) поведінку особи, що визначається певними правилами; (2) свідомість особи-адресата обов'язку; (3) повинність як внутрішню морально-психологічну основу поведінки особи; (4) відповідальний і вільний вибір індивіда власної поведінки. Ця концепція є безумовно новаторською і становить значний теоретичний інтерес. Водночас виникає питання про співвідношення запропонованої структури з реальною правозастосовною практикою, де далеко не завжди наявні всі чотири елементи у їх синкретичній єдності. Зокрема, у випадках автоматизованого виконання юридичних обов'язків (наприклад, сплата податків через автоматичні системи, дотримання правил дорожнього руху в умовах відеофіксації) елементи свідомості, повинності та вільного вибору можуть бути редукованими до мінімуму, а провідну роль відіграє поведінковий компонент. На публічному захисті цікаво було б почути позицію здобувачки щодо таких аспектів: чи є всі чотири елементи структури юридичного обов'язку обов'язковими (конститутивними) ознаками, без яких обов'язок втрачає свою сутність? Чи можливі ситуації неповної реалізації цієї структури, і як це впливає на ефективність правового регулювання? Як запропонована структура корелює з позитивістським трактуванням обов'язку, що домінує в юридичній практиці? Відповіді на ці питання дозволять краще зрозуміти праксеологічний потенціал розробленої концепції та її придатність для вдосконалення правозастосування.

5. У контексті дослідження проблематики обов'язку як ціннісно-правового феномену цікаво було б дізнатися думку авторки представленого дисертаційного дослідження про критерії виокремлення обов'язку як правової цінності та його розмежування з обов'язком як цінності у вимірі інших соціальних норм, зокрема, норм моралі та релігії. Адже юридичні обов'язки або обов'язки, які закріплюються у правових нормах, нерідко засновуються на відповідних моральних та релігійних нормах, які значно підсилюють їх ціннісно-нормативну значущість.

6. Значно підсилило б в цілому позитивне враження від дисертаційного дослідження розгляд авторкою питання щодо співвідношення категорій «обов'язок», «законність» та «дисципліна», які відіграють найважливішу роль у забезпеченні ефективно функціонуючого правопорядку в сучасних правових системах. Зазначені категорії тісно взаємопов'язані, оскільки всі вони виражають різні аспекти регуляції суспільних відносин і поведінки людини у правовій сфері. Адже у своїй єдності ці категорії забезпечують узгодженість правового порядку, стабільність суспільних відносин і ефективність функціонування держави.

Висловлені вище пропозиції та зауваження до дисертації Т.П. Попович мають переважно дискусійний характер і спрямовані на стимулювання подальших наукових розвідок авторки. Водночас вони жодним чином не знижують позитивної оцінки роботи та не применшують її значущості, як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Реферат дисертації Т.П. Попович повністю та всебічно відображає основні положення дослідження, зокрема актуальність теми, сформульовані задачі, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи. Крім того, у ньому чітко висвітлено результати апробації положень дослідження, що підтверджує їх обґрунтованість та практичну цінність.

Дисертаційна робота виконана чіткою та зрозумілою мовою, із використанням професійної юридичної термінології та суворим дотриманням норм українського ділового мовлення, що сприяє її легкому сприйняттю та відповідає високим стандартам наукового стилю.

Загальний висновок. Дисертаційна робота Попович Терезії Петрівни на тему: «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» виконана вперше та є суттєвим внеском до науки теорії та історії держави і права.

Дисертація є фундаментальною, завершеною, самостійно підготовленою кваліфікаційною науковою працею, в якій отримані нові науково аргументовані та практично цінні результати, що вирішують важливу наукову проблему щодо теоретико-правового, історико-правового, аксіологічного та методологічного обґрунтування обов'язку як ціннісно-правового феномену.

Вищевикладене дає підстави вважати, що дисертація Попович Терезії Петрівни на тему: «Обов'язок як ціннісно-правовий феномен» за своїм змістом, достовірністю одержаних результатів, новизною, теоретичною та практичною значимістю відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

**Заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
академік НАПрН України**

Наталія ОНИЩЕНКО

